

اشاره‌ای به ملاحظات جغرافیایی کشورهای همجوار

سرلشکر پاسدار دکتر سید یحیی صفوی
دانشیار دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام)

چکیده

آشنایی با شرایط و موقعیت جغرافیایی کشورهای همجوار از جهات مختلفی چون، تأثیر متقابل عوامل جغرافیایی (طبیعی و انسانی)، موقعیت مکانی و نسبی سرزمینهای دولتهای همسایه، نوع حکومت و تمهیدات بین‌المللی، منطقه‌ای و حضور در پیمانهای سیاسی نظامی و وابستگی به قدرتهای استکباری، امری ضروری است. همچنین موارد بااهمیتی، از جمله:

○ مشترکات فرهنگی؛

○ شرایط داد و ستد و ارتباطات بازرگانی؛

○ منابع مشترک اقتصادی؛

○ اتخاذ اهداف سیاست خارجی؛

○ شناخت شرایط مکانی و اهمیت استراتژیک و مواضع تهدید؛

○ شرایط و موقعیتهای مورد توجه و طمع قدرتهای استکباری؛

○ وسائلی مانند بحران خیزی، نامتعادل بودن نظام سیاسی که

مشکلاتی مانند تحمیل آوارگان کشورهای همسایه را در پی دارد، تأکیدی بر توجه به ملاحظات جغرافیایی کشورهای همسایه است.

در این مقاله به اهمیت نقش اساسی و مبنایی رابطه‌های مکانی در شناخت جغرافیای کشورهای همجوار، با تکیه بر موقعیت مکانی، اندازه، شکل و همسایگی پرداخته می‌شود.

رابطه‌های مکانی

موقعیت مکانی، اندازه، شکل و همسایگی و وضعیت خشکی و مناطق آبی از آغاز فعالیتهای بشر بر توانایی، محدودیت و آسیب‌پذیری نیروهای مسلح اثر داشته است و رابطه مکانی (قرار گرفتن یک کشور در موقعیت جغرافیایی، بلحاظ عوامل مختلف دوری و نزدیکی به آب، همجواری مناطق بحرانی، وسعت، پیمانهای نظامی، سیاسی و اقتصادی) امری قطعی بوده و همواره دارای اهمیت می‌باشد.

۱) موقعیت (مکان)

موقعیت و محل جغرافیایی مطلوب همچون اهرم جغرافیایی عمل می‌کند، تا در عملیات نظامی بتوان موقعیت و محل استقرار نیروها را تثبیت و تأمین نمود تا در صورت عدم موقعیت مناسب، امنیت نیروها به مخاطره نیفتد. (۱)

دسترسی به آبهای آزاد جهان

در طول تاریخ، کشوری که به دریاها راه نداشته، هرگز نتوانسته در جهان به عنوان قدرت نظامی مطرح باشد. وجود بنادر و کناره‌های ساحلی که بتوان در تمام فصول سال از آنها استفاده نمود، توانایی پیاده کردن سریع نیروی نظامی در اقصی نقاط جهان را برای عملیات مختلف فراهم می‌نماید. داشتن ورودی‌های مناسب، فراهم بودن شرایط تردد در کلیه فصول سال، (۲) طولانی بودن سواحل و ارتباط به آبهای آزاد مهمترین ویژگیهای جغرافیایی در اقتدار یک کشور است. با این وجود مالکیت و بهره‌مندی از موقعیت استقرار در کنار آبهای آزاد به تنهایی چشم‌انداز خوبی را برای ناوگان تجاری فراهم نمی‌آورد، بلکه راههای دسترسی آزاد و بدون موانع به بنادر و راههای ارتباطی مناسب به همه نقاط خشکی در درون کشور و حفاظت و تأمین امنیت بنادر باید در کنار مکانها و موقعیتهای دریایی مورد توجه باشد. نقصان هر کدام از ویژگیها باعث تقلیل توانایی و استعداد یک کشور است.

کشورهای محصور در خشکی

به استثنای کشورهای محصور در خشکی قاره اروپا که به دلیل کوچکی وسعت قاره و برخورداری از نظام پیشرفته ارتباطی، سرعت می‌توانند خود را به دریا برسانند، بیشتر کشورهای محصور در خشکی قاره‌های آفریقا و آسیا، توسط سرزمینهای وسیع و ناهموار از دسترسی به دریا دور افتاده‌اند و همین عوارض طبیعی در ایجاد تأسیسات زیربنایی مشکلاتی بوجود آورده است. در نتیجه شبکه ارتباطی در بیشتر موارد ناقص است. (۳)

از زمانهای بسیار قدیم، سرزمینهای محصور در خشکی، اغلب ناچار بودند با موانع مختلفی از قبیل پرداخت عوارض راه یا عوارض سنگین برای ورود کالا و حق ورود اشخاص در راه رسیدن و بازگشت از دریا دست و پنجه نرم کنند. برخلاف دریا در خشکی حق عبور بی‌ضرر وجود ندارد. (۴)

کشورهای محاطی

کشورهای محاطی، درون خاک یک کشور دیگر قرار دارند و علاوه بر مسائل کشورهای محصور در خشکی، با مسئله دیگر یعنی داشتن یک همسایه قوی‌تر که کشور را احاطه کرده است، روبرو هستند. بهترین نمونه، لسوتو واقع در خاک جمهوری آفریقای جنوبی است.

کشورهای محیطی

چند کشور وجود دارد که سرزمین دولت دیگری را در محاصره خود دارند. که در جغرافیای سیاسی به آنها، کشورهای محیطی گفته می‌شود و کشورهای محاطی، برای عبور و مرور و ارتباط با سایر نقاط جهان، ناگزیر از تردد زمینی و هوایی از فضای آن کشورها می‌باشند. برای نمونه دو کشور ایتالیا و افریقای جنوبی را کشورهای محیطی و کشورهای سن مارینو و لسوتو را کشورهای محاطی می‌نامند.

کشورهای حایل

کشورهای ضعیفی را که اغلب به منظور جلوگیری از اصطحکاک و کشمکش بین دو کشور قوی بوجود آمده‌اند، حائل می‌نامند. دولتهای حائل کلاسیک عبارتند از: بولیوی، پاراگوئه و اروگوئه که نقش جداسازی میان برزیل، شیلی و آرژانتین را به عهده داشتند.^(۵)

امنیت موقعیتهای

تأمین امنیت مکانها و موقعیت از نظر طبیعی، نیروی خودی را از نیروی دشمن جدا می‌سازد. در حال حاضر سلاحهای فضایی، هواپیماهای دوربرد، موشکهای قاره‌پیما و عملیات تروریستی تنها تهدیدهای بالقوه خارجی دشمنان در مقابل مکانهایی هستند که دارای امنیت می‌باشند. نیروهایی که در یک زمان در چند جبهه می‌جنگند، باید بر مشکلات و مسائل استراتژیکی، تاکتیکی و لجستیکی فائق آیند و گرنه با خطر شکست روبرو می‌شوند. زمان، فاصله و شیوه حمل و نقل، تعیین‌کننده سرعت جابجایی نیرو است و علاوه بر آن، توانایی نیروها را پیش از رسیدن به محل هدف، بالا می‌برد. مسافتهای طولانی بین پایگاههای داخل کشور و صحنه‌های عملیاتی بیرون از کشور فرصت مناسب را جهت بکارگیری بموقع نیروی نظامی در لحظات بحرانی و شرایط اضطراری کاهش می‌دهد. خطوط طولانی، زمان تدارکات و مخابرات و حمل و نقل را افزایش می‌بخشد.^(۶)

مواضع مهم جغرافیایی

مواضع و موقعیت مهم برجسته جغرافیایی در زمین و هوا به نیروهای مسلط و غالب امکان می‌دهد تا در مواضع تحت سلطه خود، اهداف مشخص شده را بخوبی پیاده کنند. مطلوبترین مواضع ممکن است به بزرگی یک کشور یا به کوچکی نقاطی باشد که در نقشه‌های بزرگ مقیاس تاکتیکی ترسیم شده‌اند. اهم موجود و در دسترس از هر نقطه یا ناحیه‌ای معمولاً با مأموریتها، وضعیتها، آمادگی نیروها، زمین، زمان دسترسی و محدودیت سیاسی متفاوت است. نیروهای تهاجمی و تدافعی مواضع همدیگر را از دیدگاه متفاوتی می‌نگرند. بنابراین نیروهای زمینی، دریایی و هوایی همواره تلاش می‌کنند به مواضع جغرافیایی برتر دست یابند و با کسب برتری در مواضع جدید خود، دشمن را از تصرف هر نوع مواضع جغرافیایی محروم نمایند. مواضع استراتژیکی، عملیاتی و تاکتیکی از اشکال زیادی برخوردارند و در اهداف مختلفی بکار گرفته می‌شوند.

موقعیت ژئوپلتیکی

همسایگی یک کشور کوچک با یک کشور قدرتمند در ارتباط بین آنها مؤثر است. کشور کوچک اغلب ناچار است سیاستی اتخاذ کند که با سیاست همسایه قدرتمند متناقض نباشد. در غیر این صورت باید از همکاری و کمک یک کشور نیرومند یا کشورهای دیگری که سیاست خارجی مشابهی دارند، بهره‌مند شود.^(۷)

واقع شدن در کنار تنگه‌های استراتژیکی

کشورهایی که در کنار معبری بسیار مهم یا تنگه‌ای بین‌المللی قرار دارند، از اهمیت استراتژیکی برخوردارند. تنگه‌های مهم هرمز، بسفر، داردانل، باب‌المندب، جبل‌الطارق و مالاکا، سنگاپور و کانالهای سوئز و پاناما معبرهایی هستند که از نظر سیاسی و استراتژیکی اهمیت زیادی دارند.^(۸)

موانع یا بازدارنده‌های سیاسی

مرزهای مصنوعی و ساخته دست بشر که فقط بر روی نقشه هستند، موانعی سیاسی اعمال می‌نمایند که گاهی اوقات به اندازه خود موانع طبیعی از عملیات نظامی جلوگیری می‌کنند. وقتی که کشورهای متحد یا کشورهای بی‌طرف اجازه نمی‌دهند که نیروهای خارجی و بیگانه به تمامیت ارضی یا آبهای سرزمینی آنها تعرض نمایند، لذا متجاوزین که به چنین اقدامی مبادرت می‌ورزند، باید عواقب سیاسی، اقتصادی و نظامی را به جان بخرند و ماهیت شدت چنین مواردی را نمی‌توان از پیش روشن نمود. متجاوزین وقتی ملاحظه می‌کنند که با خطر کمتری می‌توانند به منابع بیشتری برسند، اغوا شده، مرزهای سیاسی را نادیده گرفته و تمامیت ارضی کشورها را مورد نقض قرار می‌دهند.^(۹)

۲) اندازه

وسعت به تنهایی و بدون توجه به جمعیت و چگونگی پراکندگی آن، موقعیت جغرافیایی و ویژگیهای فیزیکی سرزمین (آب و هوا، ناهمواری و منابع طبیعی) نمی‌تواند معیاری برای قدرت باشد، بنابراین بهتر است تفاوت میان کشورها بیشتر از نظر کیفی بررسی شود.^(۱۰)

وسعت زیاد یک دولت، با این تصور که از نظر آب و هوا و منابع طبیعی دارای تنوع بیشتر است و از نظر دفاعی و نظامی نسبت به کشورهای کم وسعت برتری دارد به عنوان عامل قدرت مطرح می‌شود.^(۱۱)

کیلومتر مربعی که ناحیه عملیاتی را دربرمی‌گیرد، موقعیت و فضایی را برای مانور نیروهای نظامی جهت هرگونه عملیات تهاجمی و تدافعی (آفند و پدافند) پراکندگی مراکز فرماندهی، آرایش نظامی، بنادر، فرودگاههای نظامی، تأسیسات نظامی و سایر اهداف متحرک و غیرمتحرک فراهم می‌آورد. به حرحال مجموع اندازه‌ها تنها یکی از معیارهای مربوطه است و فضای قابل استفاده نیز به همان اندازه با اهمیت است.^(۱۲)

ناحیه وسیع به عنوان یک سرمایه عملیات تهاجمی (آفند)

نواحی وسیع و گسترده برای عملیات تهاجمی به نیروها، امکان انتخاب

راههای زیادی را داده و آزادی عمل بیشتری نسبت به نواحی محدود و متراکم فراهم می‌نماید.

برای نیروهایی که در مناطق وسیع عمل می‌نمایند، امکان محاصره و حرکت چرخشی، عملی و امکان‌پذیر است. در صورتی که قرارگاهایی در ناحیه محدود و متراکم قرار دارند، معمولاً مجبورند از روبرو و بطور مستقیم دست به تهاجم و حمله بزنند که در نتیجه تلفات را افزایش می‌دهد.

نواحی وسیع به عنوان برتری در عملیات تدافعی

مدافعان در زمین و دریا، نواحی را ترجیح می‌دهند که جای کافی برای مانور جانبی و در عمق داشته باشند و در صورت لزوم با از دست دادن زمین بتوانند زمان کافی را برای بازسازی نیرو و بدست آورند، آنگاه با تجمع و تقویت نیرو و در زمانی که نوک نیروهای دشمن در عقبه خطوط وسیع تدارکاتی، نیروی خود را از دست می‌دهند، اقدام به تهاجم نمایند.

نواحی وسیع به عنوان یک مزیت نظامی

نواحی عملیاتی وسیع گاهی اوقات همچون شمشیر دولبه است. استرالیا که خود به اندازه یک قاره می‌باشد، اکثر عناصر قدرت سیاسی، اقتصادی و نظامی خود را در نواحی پیرامونی متمرکز نموده است. از اینرو کشوری خوش شانس است که اهداف بالقوه او در سواحل جنوبی دور از دسترس دشمنان بالقوه قرار دارد. (۱۳)

۳) شکل و آرایش زمین

پس از وسعت، شکل یکی دیگر از ویژگیهای کالبدی یک کشور است که می‌تواند بر کارکرد و روابط بین‌المللی آن تأثیر داشته باشد. هر دولت به این دلیل که یک واحد سرزمینی است، دارای شکل خاصی می‌باشد که با دیگر دولتها تفاوت دارد. البته اهمیت آن هم از جهت فاصله‌ای است که میان دورترین نقاط پیرامون و مرکز جغرافیایی کشور وجود دارد و هم به دلیل مشکلاتی می‌باشد که از این نظر ممکن است در اداره امور کشور بوجود آید. (۱۴) آرایش مطلوب زمین، به نیروهای عمل‌کننده در صحنه عملیات رزمی تفوق و برتری می‌دهد. در صورتی که آرایش سخت و نامناسب نیروها را با مشکل روبرو می‌سازد.

برخی از کشورها از این حسن برخوردارند و تعدادی از کشورها نیز از آرایش طولیل ناپیوسته یا قطعه قطعه برخوردارند. (۱۵)

کشورهای متمرکز

بسیاری از کشورها شکلی متمرکز و شبیه به دایره، مربع، لوزی یا مستطیل دارند. معمولاً بستر جغرافیایی و موقعیت طبیعی منطقه‌ای این کشورها، نقش اصلی را ایفا می‌کنند.

سرزمینی با آرایش طولیل

کشور طولیل به سرزمینی گفته می‌شود که طول آن حداقل چند برابر

عرض متوسط آن باشد. این شرایط ممکن است تأثیرات منفی یا مثبت داشته باشد. برحسب موقعیت جغرافیایی یک کشور و رابطه آن با مناطق فرهنگی جهان، این گستردگی در طول ممکن است باعث تقسیم و جدایی در داخل شود. (۱۶)

کشور شیلی با آرایش دوکی شکل خود که ۴۰۲۶۵ کیلومتر طول و ۴۰۰ کیلومتر عرض دارد. از جمله کشورهای خوش شانس به حساب می‌آید. زیرا کوچه‌های سر بفلک کشیده آند به طور طبیعی از مرزهای زمینی محافظت و پاسداری می‌کند. (۱۷) در این فرم طبیعی، برای کشورها شانس و فرصت معامله زمین در قبال دستیابی زمان صفر است. اندازه و وسعت عظیم ناحیه‌ای گاهی اوقات به جای اینکه یک امتیاز و مزیت نظامی باشد، ممکن است یک نقص و عیب به حساب آید و مضراتی را به طراحان و کارشناسان نظامی و عملیات نظامی تحمیل نماید. به عنوان مثال، سرزمین پهناور روسیه که فاصله‌اش از غرب به شرق ۱۱۲۳۰ کیلومتر است و بین دریای بالتیک و تنگه برینگ باید از ۹ منطقه زمانی بگذرد، سرزمینی را تشکیل می‌دهد که وسعت جهان را دربر می‌گیرد و در این سرزمین پهناور و گسترده که به نظر نامحدود می‌رسد، ۸۰ درصد جمعیت و بخش عظیمی از ظرفیت صنعتی در غرب کوه‌های اورال مستقر بودند. زمانی که نازی‌ها اقدام به تهاجمی گسترده کردند، ارتباط بین بخشهای اروپایی و خاور دور روسیه که بطور کامل متکی به راه‌آهن سراسری سیبری است، قطع شد و این امر به روسیه وضعیتی تحمیل نموده که مجبور گردید در دو بخش وسیع و گسترده و جدا از هم عمل نماید و همزمانی عملیات آنها بسیار محدود بود. دفاع از مرزهای طولانی روسیه بسیار مشکل‌ساز بود. در شرایط عادی نیز کنترل آن مستلزم بکارگیری نیروی نظامی و سربازان مرزی بسیار زیاد می‌باشد. در این ارتباط باید گفت که سایر کشورها نظیر چین و هند که از وسعت و گستردگی زیادی برخوردارند، همین مسائل و مشکلات را تجربه نموده‌اند. (۱۸)

سرزمینهای با آرایش ناپیوسته

آرایش‌های ناپیوسته که از اهمیت نظامی برخوردارند، برحسب اندازه و درجه و میزان پایداری و ثبات آنها طبقه‌بندی می‌شوند. مناطق فرود چتر باز یا محل فرود در خاک دشمن کوچکترین آرایش ناپیوسته بشمار می‌رود. در این گونه آرایش، نیروها قادر به ادامه حیات نیستند، مگر اینکه به سرعت تقویت شوند. نیروهای خودی با پیشروی خود به نیروهای مستقر در این گونه زمینها دست به ایجاد خط ارتباطی زده یا واحدهای تحت محاصره عقب‌نشینی می‌نمایند. پایگاهها و تأسیسات نظامی در خاک دشمن یکی از آرایشهای ناپیوسته محسوب می‌شود.

کشورهای دنباله‌دار

در برخی کشورها با وجود اینکه بخش اعظم خاک آنها به شکل فشرده دیده می‌شود وجود یک زائده به صورت شبه جزیره یا دالان که از بدنه اصلی دور شده و توسط خاک کشورهای همسایه محصور شده است شکل خاص

موقعیت نامساعدی قرار می‌گیرند.

○ نیروها و قوایی که در جزایر و سایر نواحی عملیاتی با آرایش زمین ناپوسته بکاربرده می‌شوند، با شکست روبرو خواهند شد.

به آن می‌دهد. این کشورها به کشورهای دنباله‌دار موسومند. مثل کشورهای زئیر، نامیبیا در افریقا و کشورهای افغانستان، برمه (میانمار فعلی) و تایلند در آسیا.^(۱۹)

آرایش‌های اراضی منقطع

* برخی کشورها دارای بخشهای انفرادی و مجزایی هستند که توسط خاک کشور دیگر و یا آبهای بین‌المللی از یکدیگر جدا شده‌اند. در نتیجه این چند پاره شدن خاک، پیامدهای خاصی وجود دارد. معمولاً ارتباط میان بخشهای پراکنده یک کشور مشکلتر از کشورهایی است که خاک پیوسته دارند. ایجاد وحدت ملی در چنین شرایطی به سختی صورت می‌گیرد. در چنین کشورهایی مسئله انتخاب پایتخت که باید در یکی از بخشهای کشور باشد، منشأ اختلاف میان واحدهای داخلی می‌شود و نظارت مؤثر حکومت بر این واحدهای پراکنده با مشکل روبرو می‌شود.^(۲۰)

این‌گونه آرایش به جزایری چون ژاپن و فیلیپین اطلاق می‌گردد که در صورت بکارگیری نیرو در این نواحی به شکست منتهی می‌گردد. اندونزی از هزاران جزیره کوچک و بزرگ تشکیل یافته است، بسیاری از آنها غیرمسکونی هستند و در یک فاصله ۴۸۲۵ کیلومتری از ساحل آسیای جنوب شرقی پراکنده شده‌اند. بنحوی این فاصله را می‌توان با فاصله سواحل بین اتلانتیک و پاسیفیک در منطقه آمریکا مقایسه نمود.^(۲۱)

۴) همجواری (همسایگی)

همسایگی، یکی دیگر از عوامل مؤثر در شکل‌گیری جغرافیای نظامی یک کشور است. همجواری با کشورهای با قربانهای فرهنگی (علاقه‌های فرهنگی، مذهبی، قومی، زبانی و پیوندهای تاریخی) و عوامل مؤثر در تقویت حسن همجواری از یک سو و نزدیکی به مناطق بحران، هم‌پیمانان نظامی، تضاد فرهنگی، اجتماعی از طرف دیگر در روابط اقتصادی، تجارت، مبادلات بازرگانی و ترانزیت دارای اهمیت زیادی است.

نکات قابل توجه :

- موقعیت، اندازه و شکل و آرایش توده‌های سرزمینی (آبی و خاکی) بشدت بر تواناییها، محدودیت و آسیب پذیری اثر می‌گذارد.
- کشوری که از دسترسی به اقیانوس محروم است، هرگز توانایی مطرح شدن خود را به عنوان یک قدرت جهانی ندارد.
- انزوا و دورافتادگی جغرافیایی در برابر حملات و تهاجم، مصونیت قابل ملاحظه‌ای فراهم می‌آورد.
- قدرتهای بزرگی که در بیش از یک جبهه با دشمن رویارویی می‌کنند بشدت آسیب‌پذیر می‌شوند.
- زمان، فاصله و نوع حمل و نقل در واکنش نظامی در مناطق دور از ابزار تعیین‌کننده بشمار می‌رود.
- قوایی که با نفرت کم در سرتاسر کشورهای وسیع و نواحی عملیاتی پراکنده پخش شده‌اند، از نظر دفاعی و تهاجمی در

پی‌نوشت

- 1) Collins, John M: Military Geography for Professionals and the public. first Brassey's edition, Washington, London, July 1998, P.11.
- ۲) روسیه با برخورداری از سواحل و کناره‌های ساحلی دریای آتلانتیک، اقیانوس آرام و قطب شمال، از طولانی‌ترین خط ساحلی جهان بهره‌مند است. ولی با اندکی توجه می‌توان مشاهده نمود که ناوگان عظیم آن در سرتاسر زمستان و یخبندان و نیز عدم ورودی مناسب به آبهای آزاد جهان بدون فعالیت است.
- ۳) میرحیدر (مهاجرانی)، دره: مبانی جغرافیای سیاسی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۷۱ ص ۱۱۷.
- ۴) همان منبع، ص ۱۱۹.
- ۵) همان منبع، ص ۱۲۵.
- 6) Collins, John M: Military Geography for Professionals and the public. first Brassey's edition, Washington, London, July 1998, P.17.
- ۷) میرحیدر (مهاجرانی)، دره: مبانی جغرافیای سیاسی، سمت، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۷۱، ص ۱۲۷.
- ۸) همان منبع، ص ۱۲۶.
- 9) Collins, John M: Military Geography for Professionals and the public. first Brassey's edition, Washington, London, July 1998, P.15 - 16.
- ۱۰) میرحیدر (مهاجرانی)، دره: مبانی جغرافیای سیاسی، سمت، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۷۱، صص ۱-۲-۳.
- ۱۱) همان منبع، ص ۱۰۲.
- 12) Collins, John M: Military Geography for Professionals and the public. first Brassey's edition, Washington, London, July 1998, P.17.
- ۱۳) همان منبع، P.18.
- ۱۴) میرحیدر (مهاجرانی)، دره: مبانی جغرافیای سیاسی، سمت، تهران، ۱۳۷۱، ص ۱۰۷.
- 15) Collins, John M: Military Geography for Professionals and the public. first Brassey's edition, Washington, London, July 1998, P.18.
- ۱۶) میرحیدر (مهاجرانی)، دره: مبانی جغرافیای سیاسی، سمت، تهران، ۱۳۷۱، ص ۱۰۹.
- 17) Collins, John M: Military Geography for Professionals and the public, Brassey's, 1998, P.20.
- ۱۸) همان منبع، P.20.
- ۱۹) میرحیدر، دره: مبانی جغرافیای سیاسی، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۱، ص ۱۰۹-۱۰.
- ۲۰) همان منبع، ص ۱۱۱.
- 21) Collins, John M: Military Geography for Professionals and the public. first Brassey's edition, Washington, London, July 1998, P.24.